

Holocaust Memorial Day 2016

Marc Van Berkel

Dames en heren, beste collega's, beste studenten,

Het is vandaag 27 januari. Op deze dag wordt – in veel delen van de wereld – de bevrijding van het concentratie- en vernietigingskamp Auschwitz-Birkenau herdacht. Naar schatting 1,3 miljoen mensen zijn tussen 1939 en 1945 naar Auschwitz gedeporteerd. Van hen kwamen 1 miljoen Joden, 70.000 Poolse burgers, 21.000 Sinti en Roma, 15.000 Russische krijgsgevangenen en ruim 25.000 homoseksuelen, Jehova's Getuigen, verstandelijk gehandicapten of andere zogenaamde minderheden in Auschwitz-Birkenau om het leven. Onder de 7.000 overlevenden van Auschwitz bevonden zich zo'n 700 kinderen en jongeren, de helft van wie joods. 180 Van deze kinderen waren jonger dan 8 jaar. Zij hadden Auschwitz alleen overleefd omdat ze gebruikt werden voor medische experimenten. Met name de proefnemingen die met tweelingen werden verricht door Josef Mengele en zijn team zijn na de oorlog berucht gebleven. De kinderen werden geregistreerd door hun kampnummer op hun handen te tatoeëren.

Auschwitz is uiteindelijk het ultieme symbool van de Holocaust geworden, en de Holocaust het ultieme symbool voor geweld, onrecht, verlies van menselijkheid en vernietiging. Het lijkt dan ook vanzelfsprekend dat vandaag op veel plaatsen in de wereld de slachtoffers van deze verschrikkelijke gebeurtenissen worden herdacht en dat onder het motto 'Nooit meer Auschwitz' aandacht wordt gevraagd voor waakzaamheid en verdraagzaamheid.

In 1993 werd in Amsterdam het Spiegelmonument onthuld, ter nagedachtenis aan de slachtoffers van de Jodenvervolgingen. Het monument bestaat uit gebroken spiegels waarin de hemel wordt weerspiegeld. Bij de platen is een urn met as van slachtoffers uit het concentratiekamp Auschwitz bijgezet. Met de gebroken spiegels probeerde kunstenaar Jan Wolkers uitdrukking te geven aan de gedachte dat 'de hemel na Auschwitz nooit meer ongeschonden is'. Wolkers: *"Een gedenkteken maken op de plaats waar de urn met as van slachtoffers uit het concentratiekamp Auschwitz in de Nederlandse aarde rust, lijkt een onmogelijke*

taak. Je kijkt naar de hemel en je begrijpt niet dat dat blauwe uitspansel boven die ontzetting heeft gestaan, even onaangedaan en vredig boven een wei met bloemen. En in een visioen van rechtvaardigheid zie je de blauwe lucht boven je vol barsten trekken, alsof de verschrikking die daar op de aarde onder haar heeft plaatsgehad voorgoed de eeuwigheid geschonden heeft. Zo ben ik op het idee gekomen om gebroken spiegels op dat kleine stukje aarde waar die urn met als ligt neer te leggen. Voorgoed kan op die plaats de hemel niet meer ongeschonden weerspiegeld worden."

Toch is de herdenking van Auschwitz en de Holocaust minder voor de hand liggend dan we denken. Allereerst moeten we vaststellen dat 'Auschwitz' slechts een deel van de gruwelijke werkelijkheid omvat. 5/6 Deel van alle Joodse slachtoffers is niet in Auschwitz omgebracht, maar in kampen als Sobibór, Treblinka of Majdanek. Deze kampen waren bijna volledig vernietigd door de Nazi's, en lagen, zeker tijdens de Koude oorlog, ver verwijderd van de westerse publieke opinie. Als we dus de slachtoffers van Auschwitz herdenken, gedenken we ook de vijf miljoen Joden die ten oosten van Auschwitz zijn vermoord, evenals de 10 miljoen andere slachtoffers van terreurdaden tijdens de Tweede Wereldoorlog. Twee miljoen van hen stierven niet in de kampen, maar werden door de zogenaamde Einsatzgruppen geëxecuteerd.¹

In totaal, zo stelt de Amerikaanse historicus Timothy Snyder, werden er in Oost-Europa (de *Bloedlanden*, zoals Snyder ze noemt) tussen 1939 en 1945 zo'n 18 miljoen burgers vermoord als gevolg van terreur: 3 miljoen Poolse staatsburgers, 4,2 miljoen Russische, Wit-Russische en Oekraïense slachtoffers van uithongeringstactieken van de Sovjets of de Nazi's, 3,1 miljoen Russische krijgsgevangenen en 1 miljoen Russische burgers, tussen 5,4 en 6 miljoen Joden, en ten slotte 700.000 slachtoffers van ontruiming en *ethnic cleansing*, met name in Wit-Rusland en Polen.² Dat Auschwitz uiteindelijk in ons collectief geheugen als het symbool van massavernietiging is geworden, komt voor een deel omdat veel van de overlevenden naar West-Europa konden terugkeren, en konden vertellen wat hen in het oosten was overkomen. Uit Sobibór en de andere kampen, waar

---

¹ Timothy Snyder, *Bloedlanden. Europa tussen Hitler en Stalin*, 480-481.

² Timothy Snyder, *Bloedlanden. Europa tussen Hitler en Stalin*, 10-13.

straatarme Oost-Europese joden naar toe werden gedeporteerd, kwam bijna niemand terug.

Een tweede reden waarom een dag als vandaag niet vanzelfsprekend is, is dat de slachtoffers van de vervolgingen – bijvoorbeeld de Joodse en Sinti- en Romagemeenschappen minstens veertig jaar hebben moeten wachten voordat hun slachtofferschap werd erkend. In Nederland was het akelig stil, de eerste decennia na de oorlog. Men wilde of kon niet praten over wat er was gebeurd, en Nederland moest wederopgebouwd worden. Het duurde in ons land tot ver in de jaren '80 tot Joodse slachtoffers in aanmerking kwamen voor een uitkering in het kader van oorlogsgetroffenen, bijvoorbeeld. Tot 1987 bestonden er in Nederland maar drie monumenten ter nagedachtenis aan de Shoah. In het onderwijs was er veel aandacht voor het verzet, de heroïek van de oorlog, het lijden van de burgerbevolking of de wreedheid van de Duitse bezetter, maar niet voor de slachtoffers van de vervolgingen. Ook in andere landen werd dit gevoeld: in Berlijn werd het monument voor de 'vergeten Holocaust' – de moord op een half miljoen Sinti en Roma - pas in 2012 officieel geopend. 67 Jaar te laat, zo luidde een van de commentaren.

Hoe komt het dat er pas zo laat na de oorlog aandacht is gekomen voor zulke verschrikkelijke gebeurtenissen? En wat zegt dat eigenlijk over ons collectief geheugen? Er zijn veel verklaringen voor, maar de Duitse wetenschapper Aleida Assmann heeft daar verstandige dingen over geschreven. Zij maakt een onderscheid tussen twee soorten slachtoffers, die ze aanduidt met de Latijnse termen: *sacrificium* en *victima*. Slachtoffers van de eerste categorie, zegt Assmann, zijn mensen die actieve offers hebben gebracht voor volk of vaderland, voor vooruitgang of vrede, voor democratie of beschaving. Zij zijn gestorven voor een 'goede zaak'. Deze slachtoffers worden snel en graag publiekelijk herdacht in officiële ceremoniën. De andere categorie, de *victima*, wordt gezien als een passieve groep, slachtoffers die voor niets zijn gestorven en waar we in collectieve herinneringen niet zoveel mee kunnen. Hier komen als het ware een sombere kamer binnen waar een sfeer van traumatische herinnering heerst. Een culturele of politieke erkenning van deze 'ongewenste' slachtoffers is bijna niet mogelijk. Voor de eigen groep is het te beladen, voor de buitenstaanders te ongrijpbaar.

Misschien is dat wel wat er gebeurd is toen we de foto's van het lichaam van het driejarige Syrische jongetje Aylan op een Turks strand zagen liggen: de ongrijpbare groep van bootvluchtelingen had plotseling een menselijk gezicht gekregen.

Sinds 2005 is, naar aanleiding van een resolutie van de Verenigde Naties, Holocaust Memorial Day een jaarlijks terugkerende internationale dag van herdenking van de slachtoffers van de Holocaust, maar ook van de slachtoffers van andere genociden, zoals die in Cambodja, Rwanda, Srebrenica en Darfur.

De Holocaust, zo voelde kunstenaar Jan Wolkers, was een breuk in onze beschaving. De resolutie van de Verenigde Naties sprak eveneens van een 'keerpunt in de geschiedenis'. Via herdenkingen aan, en manifestaties en onderwijs over deze gebeurtenis werd de wereld opgeroepen om dit 'nooit meer' toe te laten. De betekenis van deze resolutie is dat ze ons vraagt om misdaden die gepleegd werden uit naam van het Nationaal Socialisme te herinneren, met het oog op het voorkomen van dergelijke verschrikkingen in de toekomst. 'Nooit meer Auschwitz', wil dus zeggen: 'leren over de geschiedenis' en 'leren uit de geschiedenis'.

Of de geschiedenis zich als leermeester laat gebruiken, is echter maar de vraag. Het morele en politieke appèl dat door deze VN-resolutie op ons gedaan wordt, betekent dat we alles in het werk dienen te stellen om herhaling van geweld, onrecht, racisme, antisemitisme, discriminatie en uitsluiting te voorkomen. Mensenrechten gelden voor iedereen, ongeacht ras, huidskleur, geslacht, nationaliteit, godsdienst of seksuele geaardheid. Mensenrechten zijn gebaseerd op waarden als respect, gelijkwaardigheid, menselijke waardigheid, inclusiviteit, participatie en verantwoordelijkheid voor elkaar. Dit zijn waarden die scholen vaak als uitgangspunt nemen. Maar deze leveren soms lastige dilemma's op. Bijvoorbeeld: onder het mom van vrije meningsuiting zetten jongeren berichten op sociale media. Maar het ongevraagd op internet plaatsen van gegevens van iemand anders kan een schending van de privacy opleveren. Mogen mensen hun religie overal uiten en zowel op school, op straat of op het werk bijvoorbeeld een hoofddoek dragen? Deze onderwerpen spelen in de samenleving en in meer of mindere mate ook op school. Leerlingen horen hiervan en spreken er thuis en met

vrienden over. Dit is medebepalend voor hoe de leerlingen op school met elkaar omgaan. Als in de klas over bovengenoemde voorbeelden gesproken wordt, dan gaat het vaak niet expliciet over het betreffende recht maar meer over wat de leerlingen er zelf van vinden. Dat is ook zeker belangrijk. Maar zo'n gesprek kan ook ingaan op de relevante mensenrechten, de basisregels van de democratische rechtsstaat. Want ook kennis van en oefenen met mensenrechtelijke regels biedt houvast bij de identiteitsontwikkeling van leerlingen. En om mee te kunnen praten en als burger aanspraak te kunnen maken op mensenrechten is het nodig dat leerlingen deze herkennen en respecteren.

Dit roept de vraag op waarom we eigenlijk herdenken. Wat is de functie van een bijeenkomst als deze, waarbij we via rituelen de herinnering aan een traumatisch verleden levend houden? Is dat uit respect voor de slachtoffers, zowel van de eerste als van de tweede of derde generatie? Of wordt hierdoor – met alle goede bedoelingen - het verleden als een instrument wordt gebruikt voor een politiek-morele boodschap? Ik denk dat een kritische omgang met een dynamisch verleden in ieder geval belangrijk is. Voor een oudere generatie zullen begrippen als 'oorlog', 'kamp' of 'marteling' onwillekeurig herinneren aan de Tweede Wereldoorlog. Voor jongeren – onze leerlingen en studenten – is dat anders: zij denken eerder aan Guantanamo Bay of Abu Graib. Bovendien hebben veel kinderen in onze multiculturele samenleving een eigen herinnering aan oorlogsgeweld: als docent op een middelbare school sprak ik na een les over de Tweede Wereldoorlog ooit een leerling van Afghaanse afkomst, die me bedankte met de woorden: 'nu begrijp ik veel meer over de geschiedenis van mijn eigen land'.

De Verenigde Naties drongen er bij de lidstaten op aan om educatieve programma's te ontwikkelen die, nu de ooggetuigen langzaam maar zeker van ons heengaan, de herinneringen aan de Holocaust bewaren. Dit met het oog op toekomstige generaties én om onze samenlevingen te mobiliseren ter voorkoming van toekomstige daden van geweld en onderdrukking. De opdracht die men ons via Holocaust Memorial Day opdraagt, is daarmee belangrijk, en lijkt gekleurd te zijn door een tamelijk optimistische visie op de menselijke samenleving. Kijk maar

naar de jongste geschiedenis: sinds 1945 zijn er talloze militaire conflicten geweest in de wereld: van Joegoslavië tot Soedan, van Noord-Ierland tot Vietnam, van Congo tot Rwanda. En zeer recentelijk waren we getuigen van de aanslagen in Parijs, in Nigeria, in Burkina Faso of van andere deprimerende terroristische acties, om maar te zwijgen van de verschrikkingen in Afghanistan, Irak, Syrië en elders in het Midden-Oosten. Wat hier gebeurt, is geen geschiedenis, maar het is de actualiteit, waarover wij via talloze media uitstekend geïnformeerd worden. Met andere woorden: het verleden is dus niet achter ons, zoals men soms denkt, maar vóór ons. De schaduw van wat was, werpt zich voor ons uit.

Geschrokken moeten we vaststellen dat veel verschrikkingen uit het verleden ingehaald lijken te zijn door actuele gebeurtenissen. Deze schijnbare tegenstelling tussen norm en werkelijkheid, levert een zeer complex dilemma op voor ons, die werkzaam zijn in het onderwijs. Hoe moeten we omgaan met een leus als 'Nooit meer Auschwitz' in de context van zoveel actueel geweld en onderdrukking?

Er zijn, naar mijn mening, minstens drie manieren om jonge mensen van verschillende afkomst en met verschillende achtergrond kritisch bewust te maken van hun verantwoordelijkheid als wereldburger, en als medemens.

Ten eerste kunnen rituele herdenkingen als deze betekenisvol zijn wanneer ze ons uitnodigen tot een vergelijking van normen en waarden. Het gaat er niet om, om parallellen te trekken of analogieën te construeren. Het verleden kunnen we niet gelijk te stellen aan het heden. Maar gebeurtenissen als de Holocaust kunnen jongeren helpen om hedendaags onrecht te herkennen. Het ging toen, net zoals in onze tijd, om stereotypen, vooroordelen en angst voor 'de ander'. Het kunnen waarnemen van onrecht is een belangrijke voorwaarde voor de bereidheid om daartegen te handelen.

In dit opzicht, en dat brengt me bij het tweede argument, is het belangrijk om onze leerlingen duidelijk te maken dat migratie en ook migratiepessimisme van alle tijden is. In onze huidige welvaartsmaatschappij hebben we zo goed, dat we veel te verliezen lijken te hebben. Velen hebben dan ook de behoefte om het westerse 'Avondland', of onze 'joods-christelijke cultuur' te beschermen tegen de bedreigingen van buitenstaanders: moslims, fundamentalisten, of zogenaamde

economische vluchtelingen. Natuurlijk mogen we onze ogen niet sluiten voor de problemen die een grote toestroom van vluchtelingen kunnen hebben voor onze samenleving. Maar dat de kernwaarden van een joods-christelijke cultuur 'barmhartigheid, verdraagzaamheid en verantwoordelijkheid' zijn, lijken sommige politici te zijn vergeten. Als we het hebben over educatie, dan moeten we ons realiseren dat we niet alleen de inkomende groepen moeten inburgeren, maar ook de ontvangende bevolking moeten opvoeden.

De derde manier om recht te doen aan een open samenleving waarin democratische waarden als vrijheid en pluriformiteit centraal staan, heb ik ontleend aan de Israëliische historicus en Holocaust-kenner Yehuda Bauer. Bauer hield op 27 januari 1998 een toespraak voor de Duitse Bondsdag en eindigde met de volgende regels: *"Ik kom uit een volk dat de Tien Geboden aan de wereld gaf. De tijd is gekomen om deze aan te vullen met drie extra geboden: gij zult geen dader worden; gij zult geen slachtoffer zijn; en gij zult nooit, maar dan ook nooit, een omstander zijn"*. Wat Bauer hier zegt is van groot belang voor ieder van ons: we mogen tolerantie niet verwarren met onverschilligheid. Dit is misschien de belangrijkste les van de Holocaust: werkelijke vrijheid is altijd de vrijheid van andersdenkenden. Onverdraagzaamheid en angst spelen ook onder jongeren, en we hebben daarom inspirerende, gemotiveerde en vooral moedige docenten nodig die jonge mensen kunnen leren om verschillen tussen mensen te waarderen en te respecteren. Ik wens jullie daarbij veel succes.